

Elşən Mirişli

Gəncə şəhəri, tarixçi

"Dədə Qorqud" kitabı dünya ölçüsündə klassik bir əsərdir. Türk Oğuz-Azərbaycan ədəbiyyatının şah əsəridir. Bu əsər on iki dastan və bir müqəddimədən ibarətdir.

"Dədə Qorqud" dastanı qəhrəmanlıq dastanıdır və oğuz ellərinin cəsarət, igidlik və savaşa qəhrəmanlıqları dastan şəklində bəyan edir. Bundan başqa köçəri həyat sürən oğuz ellərinin adət, keçim və düşüncələri dastanda əsas yer tutmaqdadır. Burada vətənpərvərlik, qonaqsevərlik, ana və övlad məhəbbəti, qadınlara hörmət, mübarizlik, düşmənlərə nifrət, mərdlik, qəhrəmanlıq, yenilməzlik və bu kimi gözəl xüsusiyyətlər əks edilmişdir.

Bu dastanlar nəzm və nəsr qismlərinə ayrılmışdır. Şeir hissəsi iki min beyt qədərdir və kitabın yüzə otuz beşini təşkil edir. Şeirləri ozanlar (aşıqlar) qopuz (saz) çalib, müəyyən hava ilə oxumuşlar. Bu sahələr üzvi surətdə bir-birinə bağlıdır, biri digərini tamamlayır. Dastanın müəllifi bir fərd deyil, bir el və ya millətdir. Dastan digər dastanlar kimi xalq həyatının bir aynası və əski mədəniyyət və folklorumuzun xəzinəsidir.

Dədə Qorqud dastanlarında tək Tanrı və İslam dininə inam çox qüvvətlidir, lakin əski köçəri inaclardır, adət və xatirələri hələ də yaşamaqdadır.

Oğuzlar düşmənlərinə kafir deyir və onlarla savaşa cihad kimi təlqin edirdilər. İgidlər düşmən ilə savaşa darda qalanda dəstəməz alıb namaz qılıb və Həzrəti Məhəmmədin adına salavat çevirir və beləcə düşməne qələbə çalırlar.

Dastan XIV əsrin yadigarıdır, sonradan İslami rəng almışdır. Azərbaycan ərazisində baş verən hadisələrlə inkişaf edərək son şəklini almışdır.

"Dədə Qorqud" dastanlarında işlədilmiş dil Azərbaycan və Şərqi Anadoluda işlədilmiş ləhcədir və digər türk dil və ləhcələrindən daha yaxın olub, XIII-XIV əsrlərdə bu məntəqədə yaşayan Oğuzların danışdığı dili eynidir.

"Dədə Qorqud" dastanlarında işlədilmiş dil Azərbaycan və Şərqi Anadolunun türkcəsidir; XIII-XIV əsrlərdə bu məntəqədə yaşayan oğuzların danışdığı dilin başqa dillərin təsirinə az qaldığını göstərir.

Dədə Qorqud dastanları haqqında ən qədim tarixi məlumat Misir

bir kitabda olduğu kimi. Onlar bu kitabı əldən-ələ gəzdirdilər; orada oğuzların tarixinin başlanğıcından və onların ortaya çıxmalarından etibarən gəlib keçən hökmdarlarının ilki və ən böyüyü Oğuzdan bəhs edilir. "Oğuznamə"də onların Təpəgöz adlandırdıqları bir şəxsin əhvalatı da söylənir. Bu Təpəgöz onların yurdlarını dağıtmış və qədim türklərin ulularını öldürmüşdü. Onların inamlarına görə Təpəgöz eybəcər idi; başının ortasında bir göz vardı; bədəninə qılnc və ox kar etməzdi; anası ulu dənizin pərilərindən olub, atasının papağı da ancaq keçdi dərisindən tikilmişdi. Nəhayət, bu Təpəgöz türklər arasında şə-

Qazan xan (1295-1304) idi. Qazan xan adı ilə adını tariximizə əbədi yazdırmışdı. Dədə Qorqud dastanında Qıpçaqların düşmən adlandırılması ola bilsin Qıpçaq dövləti olan Qızıl Orda ilə Oğuz-Türk dövləti olan Elxanlıların apardığı arda arası kəsilməyən savaqlar ilə əlaqədar olmuşdu.

Ancaq əlimizdəki "Dədə Qorqud dastanları" kitabının İbn əd-Devadarinin bəhs etdiyi "Oğuznamə" olmadığı tam sübut olunmuşdu. Adı çəkilən müəllifin Təpəgözü öldürən Basatın dastanı haqqında verdiyi xəbərlər əlimizdəki "Basat dastanı"nda görünməyir. Hətta bizim dastanda Basatın sevgilisi haqqında tək bir söz belə yoxdur. "Dədə Qorqud dastanları"nda bir çox ele sözlər var

iki icma halında yaşayır, yaxud üç-ox, boz-ox adları ilə iki qola ayrılırlar. c) Oğuz eli ölkəsində hamılıqla yaylağa və qışlağa gedib-gəlirlər. Hər boy özünə aid bir yurdda yaşayır, oradakı dağlara yaylağa çıxır. q) Oğuz elinin siyasi bir quruluşu vardır və eli feodal bir əsilzadə sinfi idarə edir. 9) Oğuz elinin qoyun otından başqa at eti də yediyi və hətta qırmızı belə içdiyini görünür.

Dastanlarda böyük bir mənəvi sima olaraq görünən Dədə Qorqud, bilindiği kimi, XIV əsrin əvvəllərində Elxani sarayında yazılmış "Camə et-təvarix" dəki "Türklərin tarixi və Oğuzun cahangirliyinin hekayəsi" fəslində də təsvir edilmişdir. Qorqud ata Oğuz övladlarının mənəvi bir dövlət adamı kimi qiymətləndirilmək-

vardır. Mənzumədə Qazan bəyin göyden enən və hər gördüyünü yeyən bir ilanı öldürdüyü bildirilir. Bizim dastanlardakı bir şeirdə də bu ilan öldürmə hadisəsinə işarə edilir.

"Yeddi başlı əjdahaya yetib vardım, Heybətindən sol gözüm yaşardı. Hey gözüm, namərd gözüm, müxənnəs gözüm, Bir ilanda nə var ki, qorxdun, dedim, Onda daha ərəm, bəyəm – deyə öyünmədim. Öyünənləri xoş görmədim".

Bunlardan başqa, yene "Şəcərəyi -Tərakimə"də Salur Qazanın xatununun adı və vəsfi bizim dastanlardakının eynidir, yəni "Boyu uzun Burla xatun", Salur Qazanın oğlunun adı Uruzdur (Urus).

Dədə Qorqud dastanlarında çəkilən şəxs adlarından çoxu XI əsr və daha əvvəlki zamanlarda istifadə olunmuş türk mənşəli isimlərdir. Bunlar: Dirsə xan, Burla, Duxa (Du-

Ana dili kitabımız —

"Dədə Qorqud" dastanı

rəfli və igid kimi tanınmış, Uruz oğlu Basat adlı bir gənc tərəfindən öldürülmüşdür. Buna da yene onlardan bir qızın qoyduğu şərt səbəb olmuşdur. Bu qızı at minməkdə Uruz oğlu Basatdan başqa heç kim məğlub edə bilməmişdi. Basat bu qızı məğlub edib, onunla evləndi. Basatın atası Uruza oğlunun qızı məğlub etməsi barədə müjdə verildikdə: "Sanki oğlum Təpəgözü öldürmüş kimi danı-

şırsız"- demişdir. Basat ilə Təpəgöz arasında ağla sığmayan hadisələr baş vermişdir.

İbn Devadarinin bu sözlərindən belə çıxır ki, onun bəhs etdiyi "Oğuznamə" Dədə Qorqud dastanlarını içinə alan bir kitab imiş. Oğuznamə Şərqi Anadoluda və Azərbaycanda

ki, bunların da bu "Oğuznamə"də olması mümkün deyildir. İbn əd-Devadarinin bildirdiyi bu ən orijinal "Oğuznamə"nin bizə qədər gəlib çatmamasına nə qədər təəssüf etsək azdır.

Əlimizdəki dastanlara gəlincə, bunlardan biri tam, digəri əskik iki

lə yanaşı, onun kərəmət sahibi olduğu da göstərilmişdir.

Dastanlarda Bayandır xan nəzərə alınmasa, feodal pilləkəninin ilk pilləsində dayanan, yəni bütün Oğuz bəylərinin atası olan Salur Qazan bəyə, Əbdülqazinin "Şəcərəyi-Tərakimə"-sinin başlıca mənbələrindən biri olan "Oğuznamə"lərdə əhəmiyyətli yer verildiyi görünür. Əvvəlcə də işarə edildiyi kimi, bu "Oğuznamə"lər bizim dastanlardan ayrıca seçiyyəyə sahib idilər. Bununla bərabər hər ikisində də ana ünsürləri eyni olan bezi müştərk hadisələr təsvir edilir. Məsələn, bu "Oğuznamə"lərdə beçenə (peçeneq) eli başçısı Doymadığın Salur Qazanın atası Enkişin qərəqahına basqın etdiyinə, Qazanın qaçdığına, anası Çiçəkli xatunun düşmən tərəfindən aparıldığına, Enkişin üç il sonra Doymadığa naibi ilə mal göndərərək arvadını qurtardığına dair bir parça vardır. Hətta bu xatunun ərinin yanına döndükdən altı ay sonra bir uşaq doğmasından son dərəcədə qəzəblənən Salur Qazan "Bu uşağı haradan aldın" deyərək bir dəyənəklə anasının başını yarmışdı. Bizim dastanlarda da kafir bəyi Şöklü Məlik Salur Qazanın yurdunu basaraq, anasını, arvadını və oğlunu dustaq edib götürür.

Yene Əbdülqazinin bu "Oğuznamə"lərdən irtibas etdiyi, Qazan bəyin uğurlarını və comerdliyini göstərərək onu oyan diqqətəlayiq bir mənzumə

ka), Qoca, Domrul, Basat, Bamsı Beyrək, Baybura, Yeynək, Qazılıq Qoca, Bügdüz Əmən, Mamaq, Əliq Qoca, Uşun Qoca, Əyrək, Səyrək, Qazan və Kıyan Səlcuq.

Dastanlarda Oğuzların düşmənləri kafir adlanır. Qövm olaraq yalnız "çərkəz" adı, o da bir mənzumədə bir dəfə çəkilir. Ölkə kimi Gürcüstanın adı xatırlanır.

Dədə Qorqud dastanlarında Oğuz igidlərinin yağlıları olan kafir bəyləri bunlardır: Şöklü Məlik, Buğacıq Məlik, Qara Tükən Məlik, Qara Aslan Məlik, Dəmir Yaylı Qıpçaq Məlik, Sunu Sandal Məlik, Ağ Məlik Çeşmə, Arşın oğlu Direk Təkur dastanda Qara dəniz sahilində olduğu söylənən Düz-mürd qalasının, Qara Təkur da Əlinçə (Alıncaq) qalasının bəyləridir. Digərlərinin isə qalaları yoxdur, qövmiyyətləri də bildirilmir. Şöklü Məlik dastanın başlıca və əsil ünsürlərindən biridir. O, dastanın dördündə də düşməni təmsil edir və hər dəfə də yoldaşları Buğacıq Məlik və Qara Tükən (yaxud Tökən) Məlik ilə birlikdə ölür. Qıpçaq Məlikə gəlincə, o, Səlcuğun atası Dukkak kimi, dəmir yaylı ləqəbini daşıyır. Qıpçaq Məlikin hadisələrin səhnəsində bir rolu yoxdur. Yalnız Qazan bəyin qardaşı oğlu və kürəkəni Qara Budağın ona qan qusdurduğu söylənir. Buradakı Qıpçaq adının bu bəyin mənsub olduğu eli ifadə etdiyinə şübhə yoxdur. Başda Şöklü Məlik olmaqla oğuzların düşmənləri olan bütün kafir bəylərinin adları, göründüyü kimi, türkcədir. Şük (şök) türk dilində sükunət, ağırbaşlıq mənasını verməklə, şöklü sakit, ağırbaşlı anlamlarını ifadə edir. Lakin bu xüsüs nə olursa olsun qəti olaraq bildiyimiz şey Şöklünün türklər arasında ad kimi işlədilməsidir. 1071-1072-ci illərdə Suriyanı tutan Oğuz (türkmən) bəylərindən biri bu adı daşıyırdı.

Nəticə olaraq Oğuzların dastanlarda kafir kimi təsvir edilən düşmənləri, onların tarixi düşmənləri olan qıpçaqlardan başqa heç kim deyildir. Yuxarıda adı çəkilən Dəmir Yaylı Qıpçaq Məlik sözü də bunun üçün mühüm bir dəlildir. Adları türk sözlərindən olan və bəziləri məlik ünvanı ilə göstərilən kafir bəyləri də qıpçaqların başbuğlarıdır. Qıpçaqların Oğuzlardan sonra, ancaq XI əsrin ikinci yarısından etibarən İslam dinini qəbul etməyə başladıklarını bilir.

(ardı var)

Dədə Qorqud dastanlarında Oğuz igidlərinin yağlıları olan kafir bəyləri bunlardır: Şöklü Məlik, Buğacıq Məlik, Qara Tükən Məlik, Qara Aslan Məlik, Dəmir Yaylı Qıpçaq Məlik, Sunu Sandal Məlik, Ağ Məlik Çeşmə, Arşın oğlu Direk Təkur dastanda Qara dəniz sahilində olduğu söylənən Düz-mürd qalasının, Qara Təkur da Əlinçə (Alıncaq) qalasının bəyləridir. Digərlərinin isə qalaları yoxdur, qövmiyyətləri də bildirilmir. Şöklü Məlik dastanın başlıca və əsil ünsürlərindən biridir. O, dastanın dördündə də düşməni təmsil edir və hər dəfə də yoldaşları Buğacıq Məlik və Qara Tükən (yaxud Tökən) Məlik ilə birlikdə ölür...

türk məmlüklər dövrü tarixçilərindən Əbu Bəkr İbn Abdullaha İbn Ayyub Əd-Devadarı (1332-ci ildə ölmüşdür) tərəfindən verilmişdir. Bu məlumat eyni ilə belədir.

"Ulu xan Ata Bitikçi" adlı kitabda onların yaradılışlarının başlanğıcı və ataları haqqında qısa bir xülasədir. Bu kitabı ilk türklərdən olan monqol və qıpçaqlar özlərindən ayırmazlar və bu kitabın onların nəzərində böyük bir dəyəri vardır; necə ki, digər türklərin "Oğuznamə" adını verdikləri

yazılmışdır, yazıldığı tarix isə XIV əsrin əvvəlləri olmalıdır. Çünki söyləndiyi kimi bu zaman Elxanlı sarayı və onun çevrəsinə uyğurca "Oğuznamə" (Oğuz Kağan dastanı) ilə Rəşidəddinin "Oğuznamə"-sinin yazılmasına səbəb olmuş bir türkçülük şüuru hakim idi. Digər tərəfdən bu dastanları qopuzları ilə oxuyan ozanların Elxanlı Dövlətində (1256-1388) məmurlar və noyonlarının xidmətçiləri arasında vəzifə tutduqları məlumdur. Elxanlı Dövlətinin VII elxanı Sultan Mahmud

əlyazma nüsxəsi vardır. Bu nüsxələrdən hər ikisi də eyni nüsxəyə əsaslanır və ya əskik nüsxə tam nüsxədən köçürülmüşdür.

Dastanlarda təsadüf edilən yer adlarından çoxu insanda qəhrəmanların Şərqi Anadolu və Azərbaycanda yaşadığı barədə təsəvvür yaradır.

Dastanlarda qəhrəmanların mənsub olduqları Oğuz elinin vəsfləri isə bunlardır: a) Tam köçəridirlər. b) İç Oğuz və Dış Oğuz olmaqla